

«Ырыа баар—улахан дьол»

Дайыла Бөлөнүөйөп хос аата Бэдьээлэ дьээн этэ. Кини Уус-Алдан оройуонуттан уот кураан, сут буолан Намна кэлэн тириэ имитэн, быстах-остох үлэни толорон, ыалы кэрийэн аҕабын туһугар мөхсөн тахсара. Биир күн бүтэй алаас ыалыгар эмнэ Уус-Алдан оройуонуттан Сахаар дьээн аҕабыт оҕо сүрэхтин Собоҕоҕо Бэс сайылыкка кэлбитэ иһиллибитэ. «Сололоох киһи бу оҕону сүрэхтэтэр буоллар абырал буолуо эбит», — дьээн киһи түһэ сытар ыаллара бэркэ сэргин истибиттэрэ уонна Дайыланы көрдөспүттэрэ. Кини улгумнук ылыммыта. Дьэилээхтэр ытаан бэбээрэр кыһыл оҕону суулаан тымтайга укпуттара. Дайыла оҕону сүгэн алааны туоруор дьэри дьэилээхтэр атааран хаалбыттара итиннэ биир наадалаах дьыала туолар буолбуттун үөрэн-көтөн күөбүнэн долгулдьуйар оттуур ходуһаларыгар киирэн хотуур, кыраабыл адаарыччы сүгөн хаама турбуттара.

Дайыла Собоҕоҕо Бэс сайылыкка чугаһырыгар иһин тумулга нуучча дьэитин тула киһи-сүөһү үөмэхтэһэрин көрдө. Дайыла дьулайы быһыттыыда. Тымтайга оҕо сүгүүлээх киирэн кэлиэн кыбыһына. Бастаан бэйэтэ киирээргэ быһаарына, сүрэхтээһин саҕаланнарына оҕону ылыллыа дии санаан чугас турар күрүө тоһоҕотугар тымтайын ситин быатыттан илэ ыйаан кэбистэ.

Ол кэниэ хантаччы хаппыт мнах этэрбэни салдырбаччы тэбэн сайылыкка киирэн кэллэ. Аһаан-сиэн ыалдарыйбыт көрүгнээх кинээс киһи түөһүлээн тахсан сүрэхтээһини сотору кэминэн буоларын биллэрдэ. Таһара курдук хоноччу

туттан, хадьылата лаадан сытынан агылыһан, баачыка илэ бэйэтинэн тахсан кэлбитигэр мустубут дьон бары кириэс охсуннулар... Бу кэмгэ айдаан турда. Сайылык илигини тумулугар оҕо ытаан быара быстан эрэр дьээн буолла. Дьахталлар ким-хайа иһиннэ сабыгыһаһан тийэн аҕала оҕустулар. Ким оҕотой дьээн күүрээн-айдаан турбутугар Дайыла быстыа дуу, ойдуо дуу дьон орто-туттан симик куолаһынан: «Миэнэ! Ээ, суох ылым оҕолоро!» — дьээтэ, буруйдаммыт киһи курдук сир дьэки умса көрдө.

Аҕабыт ити күн сүрэхтээһинин тымтайдаах оҕоттон саҕалыыр буолла. Куһааска көймөстө буспут кыһыл оҕону Бороккуопай дьээн сүрэхтээтилэр. Хантан биллэ баарай оччотооҕу үйэтин курдук мункук саха киһитэ бу тымтайга сытар эһээхэй оҕоттон ааттаах-суоллаах саҕа кэм саҕа ырыаһыта тахсыахтаабын, бу оҕо киһилэр түһээн даҕаны түүлэригэр баттаппатах сайдыылаах олохторун олорор дьылбалаах буолуохтаабын, Арай сүрэхтээбит аҕа аата бу оҕо оҕо таптап аат буолан арахсыспат дьылбаламмыта...

* * *

Прокопий Прокопьевич Ядрихинский — Бэдьээлэ киһи-хара буолуута ити курдук саҕаламмытын өрүүтүн тыһын уһугар илдьэ сылдьан кэпсир эбит этэ. Мин эмнэ киһиттэн итиннэ эт кулгаахпынан истэр дьолломмутум.

* * *

Ол хаһан этэй? 1978 сүл сэтһинһытһи-гэр. Саха сирһинээһи Суруйааччылар союзтарыттан норуот ырыаһытын Прокопий Прокопьевич Ядрихинский арылланан ыраах Муома оройуонугар барсан кэлэһит дһэн буолбута. Онуоха кһингэ издательствотын үлэһитэ Василий Тарабукин уонна бу строкалар автордара ытык кырдыаһастыын барсар буолбуппуттан олус үөрсүбүһүт. Обонһор даһаны «сыллыһыдары кытта сылдыһы бөгө буоллаһа» дһэн астым-мыт санаатын биллэрбитэ. Семен Петрович Данилов: «Дьэ, кырдыаһаны үчүгэй-дик илдэ сылдыһыт, көрсүөһхэ дһэри»,— дһэбитэ. Оччотообуга ким билһэ баарай, бу икһи суруйааччы тһиһэх төгүл «көрсүөһхэ дһэри» дһэн үйэ-саас тухары бырастылласпыт түгэһизэриһи Нуһа-раһи сылаас күһнэр турбуттара. Биһиги Муома оройуонун кһинигэр Хонууга көтөн күпсүһүлүт. Василий Тарабукин билэр кһини сһэринэн самолет ил-люминаторынан үрэхтэр тарды-ларын, хайалар чочумаастарын аһа кэриһтэ кэпсэи-һпсэи испитэ. Хайа арба-һыгар күн тахсыта олус да кэрэ эбит этэ! Бу кэмгэ Прокопий Прокопьевич, бһэйэтэ этэрини, баһын иһигэр баллы-гыраан, көхсүн иһигэр күллүгүрөөн ыллаан кһинигэйи «Аргыстаах аар тай-ба аартыһын арыһан кэлиһит» дһэн Муома оройуонун олохтоохторунун көрсүһүүгэ анаабыт ырыатын айа охсу-бут эбит этэ.

Прокопий Прокопьевич бар-дьоннуун көрсүһэр үөрүүлээх түгэһигэр өрүү таптаан туттар «олобум дһылбата» ма-һнык дһэн уоһун хонһорор тыллаах буолара. Онуоха кһини: «Аһардас ырыа-һынан эрэ буолбакка, үлэһини кһини буолбутум»,— дһэн кэпсэһин саһалы-ра. Ис иһиттэн сырдык үтүө санаалаах кырдыа барыт кһини: «Мин бу кырдыа бһһһытһыһан ырыаттан уурайан, олон-хоһо көстүм»,— дһэн итэһэтиһилээх баһа-йытык туттан-һаптан сүр эйбэһстик иһитин һһилбэһэр тайанан өрүтэ өгдө-рүһнээтэһинэ, оһо эрдэһиттэн һһылба-ранһаабыт кыраһас харахтара сүтэн хаала сһһан, көмүскэтин уута ыһыллан тахсыһытын иһитин көхсүнэн соттон кэбиһэ оһороро субу баарга дһылы. Кһини ити кэмгэ 77 саастааһа, «уу нуурай бһһиктэриһигэр ытаан мэриһи сытар оһолордуун тоһус сһннэрдээһин, онон хос-хос эһэ дэтэһин»,— дһирэ.

Бу иһиһиринэн һаппыт ытык кырдыа-һаса уруккута үлэ-һамнас ортогугар эриһлиһит, буспут-һаппыт майгы аһы да баара. Ол курдук, Саха сирин Суру-йааччыларын соһһун ыһгырыһытын иһит-тэр эрэ, ардыгар ыһгыр аһынан, арды-гар туос сатыы даһаны тыалтан-тымһыһыттан иһннбэккэ туран өрүс уһуоруттан оройун кһинигэр кһирэн, куоракка дһэри автоһуһунан бырахтара-ра. Хор, онно бһирдэ кырдыаһас кһини

бһһһытһыһан сылайдым-элэйдим дһэн үһсэргэһэбэт этэ ээ. Сааһыгар холооно-суох чэбдик көрүһнээһэ. Бэл ыллаата-һына-туойдаһына үөрүйэх оностубуту-нан саһалы кыргыһылаах баттахтаах төбөтүн иһитин көхсүнэн иһэрийэ ох-сон ыллаһына, нэлэһэр үрдүк сүүһүттэн бһир чөмчүүк көлөһүн тахсыһытын көрүөн суоһа, оһонһор аһы даһаны оһорбохтууһу, сүрээһэ-һыра үчүгэй эбит буоллаһа дһи саныр буолуллара.

* * *

Норуот ырыаһыта. Бу үрдүк аат-суол кһиниһэ олус дьүөрэһин уонна өссө ордук суолтата кэһэн дһирһиһиргэ-дһылыта. Тугу көрбүтүн-иһитһитин, өрү-күйбүтүн тутта ураты кэбэһэһтиһ, ураты уйаһнык ырыатыгар ыһсаран, хоһоону-гар холбоон иһэрин сөһө-маһтайа са-һаабытым мин кһиниһин бһиргэ айа-һны сылдыһан. Кһини тыллыһы-өстүүн бэл туттууулуун-һаптымһыһыһын дһиһнээх саһа кһинитин кһэбэ кһэптээһэ. Оттон Прокопий Прокопьевич тус бһэйтин оһобун туһунан кэпсэһин: «оһо эрдэ-һиттэн тоһугум уутун тойокко-баайга тоһуйан бһэрбитим...» — дһэн саһалаа-чы. Оччобуна эн иһниһэр норуот орто-туттан үүһүн-үрдэһн тахсыһыт кһини оһобун улаһан суола арыһыс гына түһэргэ дһылы буолар.

Советскай былаас бастагы сһһһиттан көһүлүн ыһбит дһадаһы дһоннуун артыал, кэһин колхоз бһиргэдһиһиринэн, кассирыһан, почталһонунан, завһоһунан уонна председателиһн үлэлээбитэ. От-чут-һасчыт кһини хараһын ортогугар саһа кэскил ситэн-хотон туругурбута, оттон кһини эдэр бһэйтэ сааһырыар дһэри норуот ырыаһытын үрдүк ааты-нан бар-дьонун оһобун байытһыһыта, үлэ кһинитин үрдүк өрөгөһүн уруйдуу хоһуйбута.

Кһини, оройуонугар уонна республика-һа саһаттан-саһа айымһыһларыһан уус-уран саһодеятельноска көхтөөхтүк кыттара. Прокопий Прокопьевич хоһу-йар тойуктарыгар колхознай-совхознай тутул сайдыһыта, бар-дьон дһоллоох олоххо үктэмһит үрдүк үөрүүтэ уонна норуоттар доһордоһууллара ырыһхайдык кестеллер. «Эйэ дһэн тыл аан дойдуһу тутан турар» дһэн норуот ырыаһыта журуук сөбүлэһн, ис-иһиттэн долгуһан этэр буолара.

* * *

Ырыа — кһини оһобун аргыһа этэ.

**Кудумһыулаах саһаалаах
Кулаактар, тойоттор
Оһохторун төрдүгэр
Оройуонон сытан
Оройон турамыһын,
Оройго охсулла-охсулла,
Ураһас хатыһырыһан
Баска бэриллэ-бэриллэ**

Багалмы сымлыбыт магаас обуһунаа
Мас мастаан мадьайарым
Аһаабакка аһааран хааларым,
Тошокко чуучайа хатарым.
Онук сордоох үйэбэ,
Оробуочайдар, бааһынайдар
Олохторо ороһуйбутун,
Уйгулара умсубутун
Эппинэн-хааммынаа билбитим.

Илэ харахшынаа көрбүтүм,—
дизэн былыргы баттыгастаах олоһу бэйэ-
һэтэ билбитин быһытынаа кыһыйан-
абаран хойуһан баран:

Оттоһ биллигин

Кэрэттэн кэрэмэс кэрэ

Кэскиһ билэбин,

Сонунтан сага соһун

Дьолу көрөбүм,— дигэн бүгүһүнү чэх-

чыны кэпсирэ уруккуга утары туруо-
руллан ордук тийимтиэ, итэбэтинилээх
Норуот халаһыйа хамнаан, олох уйгута
улааппытын манньк тылларынаа биэр-
битэ:

Дьэ-уот дэлэйбитэ,

Обуруот-ходуһа кэпээбитэ,

Урадук үүтүү тахсыбыта,

Кыайы-хотуу кытааһыта,

Техника бөбө тэһийбитэ:

Мас суһа онугар

Масһыһа күүһэ барбарбыта,

Тыа-хонуу аайытын

Трактор көлө ыһргийбитэ.

Ырыаһыт хрестоматияба кийрбит
«Тарабана сайылык» ырыата норуокка
кыһыккы биһирэһитэ, таптаһыта.

Норуот ырыаһыта бэйэтин айымны-
тын толорорун көрөр-истэр дьолго
тиксэһиппин хаһан да умһуом суоһа.
Кини сүрдээхтик имэһирэн туран аһа-
ра. «Ньургун трактор» дигэн айымһыта
истибиһт кийиэхэ барытыгар өйүгэр-
саһаатыгар дириһтик иһэр. Ол айым-
һы суруллубуттан, тыла-өһө олус
кудуһхайыттан тутулуһтаах быһыһылаах:

Тыһа киллэрэн лыксыһырайда,

Салһын эһирийэһи дьалыһыйда.

Тайырдыа һийиһирээһи тахсан

Тийһилик тимир тигиллэһилэһи

Чэгинэ сиртэн тэһивэнэ

Дьыһиһийэ-дьыһиһийэ һырайыһыйда.

Уобал тимир уллуһаһыһан

Тонг буорга тобулу тирэһэн

Чугунһуу-чугунһуу дьулуһуйда.

Сувдулу болһуо тумсутар

Укулаат тимир ойбоһостоох,

Ыстаал тимир кырыһыһылаах

Сэдэлэгэтин һилиһинэ,

Бурһадьыһын кэттэ,

Саһыһар эһидэтэ.

Хатаһ-хатаһнык

Дьаһаһыйан саһараата,

Иһисэлээх бэйэлээхтик

Иһин түгэһиттэн

Мэһэһидэһи лэксирээһи.

Харахтарыһа уота

Хатаһыһа сулуһуһуу

Чаһыһыйа тыһыһалаһа,

Дьулаһаһаах баһаһыһык

Тураһ сириттэн

Туораһ кулаһаһаһыйда,

Эһискэ, соһуччу

Эргиллэн-лэһитирээһи

— дигэн уоһа-кыһына кийрэн «суол устуһ
дьулурууһа, тон буору дорһугтан» трак-
тор көлө үлэһэ турууһа эрэһин хомоһой
тыһыһан хойуһан уонна онуоһа дьүөрэ-
тик хамһанан-имсэһиһэн уһа илиһитин күө-
рэһчи көтөһөн тураһын субу баһардыһ
көрөргө дьыһыһын. Ордук бу хойоһону
ааһтаһыһа, манна норуот ырыаһыта
тыһнардьыһ, туттулууһ-һалтыһыһыһын,
саһгарардыһын-һигэрэһиһиһ баһарга дьыһ.
Кини туһуһан саһаан кэллэрэһин эрэ
өрүүтүн «Ньургун тракторы» баһаһын.
Ол курдук чугас бу хойоһон мийэхэ.

Прокопий Прокопьевыһы кытта кийһ
иһниһэккэ-толлубакка кэпсэтэрэ, кийһини
бэйэтиһгэр оннук тардыһтыа, боростуой
киһи эһит этэ. «Олус уйаһас саһаһалаах,
үтүөкэн майһыһылаах-һигилиһлээх чаһыһа
даһаны норуот ырыаһыта буолуһон буол-
бут — бу Бэдьээлэ кырдыһаһас» дии са-
һыһырым иһспэр сэмээр. Аһыйаһ хонукка
арһыһтаһаары бодоруһан өйөһөн хаал-
быһпыт. Кини даһаны эдэр арһыһтары-
һан аһтыһар быһыһылааһа, өрүүтүн
«һыһыһыйдар баар буоланнаар бу тайһа
баһын өһөһөн эрдэһим» дийэһтиһирэ.
Кырдыһас кийһ ити тыһыттан үөһэр-
бит. Эһпит курдук, бу сырыһыбыт ула-
һан хомолто арһыһтаһмыта. Ону күһ
бэһэһээ курдук... Суруһан хаалбыттаах-
һыттан аһаһаһын:

«Сэтһинһи 29 күһэ, 1978 с. Бүгүһ
Кулуһ Өлбүт бөһүөлэгиттэн саһолетуһан
көтөн куугунатан, баһара-суоһа сүүрбэ
мүһүүтэһи, Хонуу аэродромуһар кэлэн
түһтүбүт. Саһолеттан тахсаһаһыһын
кытта олохтоох кийһ Васиһий Лукиһ
Дягиһев кутурһаннаах сураһы иһитин-
һэрдэ. Семен Петровиһ Данилов бу ый
27 күһүгэр өлбүтүй туһуһан... Сибиһилигин
үөһэ-көтө күө-дьаһа буола иһпит бэйэһит,
уоска бэрдэһиттиһи, ити соһумар
сураһтан курус һына түһтүбүт. Суку-
һаһы буолан райком секретарыһар
тийһидиһит. Кийһ эмвэ иһитиһи курдук
истиһэккэ олоһор эһит. Соһуһуу бөһөнү
соһуйда. Кырдыһаһыт Прокопий Про-
копьевыһ «Мийһин кийһ онһорбут, ула-
һанһык өйөһөбүт кийһим. Бу кэлэрбэр:
«этэһигэ сьылдыһан кэл, кырдыһаһас»,—
дигэн алһыһа хаалааһтааһыта. Мунг да
буоһар эһит, оһобун саһатар буоруһ
баттаһпат буолаһарым дуу».— дигэн иһэн
бөтөн ыһла, хараһын уутуһ көрдөрүмээ-
ри кийр хайыһта... Кырдыһаһас саһастаах
киһи ытыһара куту долһугар, хараһын
уута халыһан кэлбитин билбэһиккэ хаала-
һын, ыксаһан аһыһар эрэ уоһум иһигэр
тугу эрэ ботугуһураат аһа хойу бьлдьаһ-
пытым. Уоскуһа түһэн баһан кийрэн:
«Кырдыһаһас, хайа күһ хайыһаһыһый...
киһиһэ «Соболооһ» иһилиһинһиһитиниһ
көрсүһүүгэ хараһыт уутуһ көрдөрбө-
төх, бар-дьоһу аһмаһбатах кийһ... Но-

руот улаханник аһыйар киһитэ буолла-ба дии Семен Петровичпыт»,— диибин улаханник хараастаммын. Онуоха обонньорум: «Хаарыан киһи... киһи истибитини итэҕэйиэ суох курдук... ити эмискэччитэ бэрдиттэн бөтөн ыллым...» — диэхтээтэ, көхсүн этиттэ.

Ол киһэ көрсүһээччилэрин иһингэр Прокопий кырдыаҕас олонхотун иккис олобуттан абааһы уолун ырыатын толорбута. Сылдыбыппыт былаһын тухары кини ити ырыаны ыллаабат этэ. Оттон бу сырыыга олустук абаран-сатаран, уоҕа-кылына киһирэн толорбута.

Бадаба, ыар сүтүк норуот ырыаһытын сүрэҕин харааһыннаран, кутун-сүрүн долгутан истээччилэр уйадыһа истэр ырыаларын толороругар тизэртэҕэ...

Утүө киһи үрдүгү, кэрэни өйдүүрүн, күн сириг аһыгар баарын тухары өлөр өлүүлүүн, ыас харангалыын өйүн-сүрэҕин күүһүнэн охсуһар, мөңүүрүр мөккүөрүн мөлтөппөт эбээт. Баай, кэрэ дууһалаах олонхоһут Бэдьээлэ сол түгэниэ (саха норуотун суос-соботоһо хаалбыт олонхоһут обонньоро) тугу-тугу санаахтаабыта, толкуйдаабыта эбитэ буолла. Ону ким биллэ баарай оччоҕо?

Прокопий Прокопьевич икки олонхо-лобуттан биридэрэ быйылгы сылга тахсыахтаарын туһунан кэпсирэ, бэчээккэ баттанара эрэ хаалан турар диэхтинэрэ. Итинн аҕыс уон сааһын туолар үбүлүөйүгэр анаан тахсыаба, ойуулаах-бичиктээх үйэлээх сааспар таһаартарбатах кинигэм буолуоҕа диирэ, бүтэйдии миннийэн астылара, күүтэрэ...

Кини ол көһүтүүлээх күнүгэр тыһынаах бэлэтэ тийлээхтээбэтэҕэ. Оттон бу ытык кырдыаҕастыын олоһор бастаҕы аргыстаһан сылдыбыт сырым бүтэнигим буолан хаалбытыттан сүрдээбин курутуйабын-хомойобун. Арай кэриэс-хомуруос курдук ол Муома оройуонут-

тан айаннаан кэллэхпит күн дьыһэ-уокка олорон, Прокопий Прокопьевич айымньыларын ааҕарын магнитофонга устан хаалбыппар күн бүгүнүгэр диири махтанабын. Ол устууну холбооторбун эрэ: «Хайа, сыллыһыдар, хайдах-туох олордугут»,— диэбитинэн киһирэн кэлэргэ дылы саха олонхоһут обонньоро — Прокопий Прокопьевич Ядрихинскай — Бэдьээлэ.

Кини биридэ кэпсэтиһини түгэнигэр этэн турардаах: «Ырыа баар — улахан дьол» дииэн. Бэргэниг да эппит норуот тапталлаах ырыаһыта. Кини айбыт айымньылары, ыллаабыт ырыалара кэнэбэстэн кэнэбэс көлүөнэҕэ тийэ олох олорор сүдү аналлаахтар. Ол ырыаларга кини сүрэҕин тэбинтин, олобун күүрэниг ингэрбитэ, дьэ ити да иһин кини эттэҕэ: «Ырыа баар — улахан дьол».

«Ырыа баар — улахан дьол...» Кини олорбут олобуна, ырыатынан-тойугунан толору дьоллоҕо.

Норуот ырыаларыттан, тойуктарыттан хаан хабан, эт тардан тахсыбыт уонунан тойуксуттар бүгүн бийиги дьоллоох-соргулаах олохпутун туойаллар. Итиннэхэ норуот ырыаһыттарын айбытара-хоһуйбуттара кырата суох суолтаны ылар.

**Тыала суох чуумчуран турбут
Дьолуо-маҕан халлаан
Тус илин эһийэтин
Илбирэстээх ис кырыыта,
Имигэс сыгыы талабынан
Халын туһаа хаары
Хайа охсубут курдук,
Сандаарыһа сырдыыта
Күөх нуоҕай үөттэртэн
Күөрэгэйдир чыычаахтар
Күнү көрсө көтүлэр,
Күндүтүк көрүлүү туойдулар.**

Сэмэн ТУМАТ